

УДК 811.161.2'35:003.086

Соболь Л.І.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПУНКТУАЦІЙНИХ ЗНАКІВ: ПОХОДЖЕННЯ, СТАТУС, ФУНКЦІЇ

У статті розглянуто питання про становлення сучасної системи пунктуаційних знаків. Наведено інформацію щодо походження знаків пунктуації, особливості їх входження в слов'янську систему письма; зацентовано увагу на питанні функціональної класифікації розділових знаків, їх прагматичну функцію.

Ключові слова: система пунктуаційних знаків, письмо, пунктуація, функціональна класифікація, прагматична функція

Пунктуація здавна привертає увагу дослідників. Цьому питанню присвячено низку праць, зокрема таких учених, як Л. Булаховський [2], А. Загнітко [4], І. Огієнко [7], О. Станіслав [11] та ін. Проте система пунктуаційних знаків української мови та їх функціональна класифікація надалі залишається однією з актуальних проблем сучасної лінгвістики.

Відомо, що графічна система складається, по-перше, з власне системи графем, а по-друге, із системи пунктограм, що номінують пунктуаційні знаки.

Нагадаємо також, що система сучасної української мови налічує 10 знаків пунктуації, а саме: крапка, крапка з комою, три крапки, двокрапка, кома, знак питання, знак оклику, тире, лапки й дужки. Однак ця система, як і система графем, пройшла відповідні етапи формування, становлення й продовжує розвиватися за рахунок актуалізації функціональної класифікації, насамперед урахування прагматичної функції.

Велику увагу пунктуації приділяв Л. Булаховський, присвятивши їй наукову розвідку під назвою «Українська пунктуація». Наведемо важливу думку вченого про те, що «певним правилам починають підлягати (з відмінними супроти старовини функціями) розділові знаки в письмі народів, які користуються абетками, похідними від грецької і латинської, головню, з часу, коли винайдено друк» [2, с. 64]. Зазначений дослідник слушно вважає, що «єдиної принципової, свідомо обраної і послідовно проведеної системи наша пунктуація (як і пунктуація всіх інших письменств) не має» [2, с. 4]. Така ситуація, безперечно, характеризує й сучасну пунктуаційну систему, насамперед з огляду на теорію функціональності.

Пунктуація знаходилася в полі зору й іншого видатного українського вченого І. Огієнка, який писав: «Сьогодні нам трудно уявити собі письмо без

інтерпункції, а між тим наша теперішня система знаків розділових, – це витвір головно XIX-го віку – давнина обходилася без знаків. У давнину панував звичай писати слово за словом без перерви, і звичайно, крім рідкої крапки, ніяких знаків розділових не було. Але таке писання було дуже незручним для читання, тому почали думати про полегшення його. Початки інтерпункції сягають глибокої давнини; вперше появилися вони з Греції... Однак, давні греки звичайно плутали синтактичний бік справи з логічним, і більше дбали про те, щоби інтерпункція служила для ораторської штуки, – для вправного й виразного читання текстів уголос» [7, с. 198].

Л. Булаховський також наголошує, що ще з часів Арістотеля (IV ст. до н.е.) греки використовували деякі розділові знаки, однак їхній ужиток «не був точно врегульований ні в старому світі, ні за часів середньовіччя. Першу спробу сформулювати правила застосування розділових знаків знаходимо в Діонісія Фракійського (I ст. до н.е.), що розрізняв три розділові знаки: крапку велику, середню та малу, вживаючи вгорі, на рівні літер та внизу» [2, с. 64].

Використання знаків пунктуації для поділу тексту на менші смислові відрізки почалося приблизно з II ст. до н. е. Граматик і лексикограф Аристофан Візантійський винайшов систему трьох крапок: крапка до низу – кома – ставилась у кінці найкоротшого відрізка; крапка вгорі – періодос – поділяла текст на більші відрізки, а крапка у центрі – колон – по середині.

Драматург Евріпід відзначав зміну особи, яка мовить, загостреним знаком, що, ймовірно, походить від ламбди (<); філософ Платон інколи закінчував розділи своїх книг знаком, що аналогічний сучасній двокрапці [8], а з'ява першого значущого для сприйняття тексту знаку пунктуації пов'язана із іменем філософа Аристофана (IV ст. до н. е.). Це був параграфос – коротка горизонтальна лінія внизу на початку рядка. Його уживали для позначення зміни смислового значення й нового, достатньо об'ємного розділу тексту, який називаємо параграфом, хоч і позначаємо іншим знаком (§).

Існує припущення, що саме Аристофан винайшов багато інших пунктуаційних знаків, напр., дефіс для написання складних слів, похилу риску, яку ставив біля слів із невідомим значенням. Безперечно, ці знаки не набули широкого розповсюдження, їх використовували спорадично й досить безсистемно [8].

Крім того, Аристофан увів ще такий знак, як крапку, що графічно зображалася вгорі рядка, посередині і внизу. Такі крапки виконували смислову функцію, підкреслюючи експресивність. Уважають, що саме Аристофан почав застосовувати знак наголосу [9, с. 284].

Отже, першу систему розділових знаків, упорядковану Аристофаном, перейняли римляни, користуючись нею аж до часу К. Великого [9, с. 284–285].

Ученому VII ст. Алкуїну належить авторство нової пунктуаційної системи. Він уживав кому, крапку з комою, знак оклику і знак питання, що графічно різняться від сучасних. Нагадаємо також, що латинська система пунктуаційних знаків стала основою для всіх західноєвропейських пунктуаційних систем. Щодо слов'янської, то в її основу лягла традиція грецької пунктуаційної системи. Так, рукописи IX–X ст. свідчать про те, що для грецьких рукописів характерне вживання крапки внизу рядка, крапки посередині рядка, двокрапки, що передавала значення крапки, крапки з комою. Кінець уривка чи його частини передавали на письмі грубою крапкою, хрестиком, чотирма крапками [7, с. 199].

І. Савченко зазначає, що “слов'янські каліграфісти-переписувачі грецьких теологічних текстів грецьку пунктуацію наслідували не сліпо, у кожного писця була вироблена власна графічна система знаків, зокрема розділових. Одним знакам вони надавали перевагу, інші не використовували взагалі, деякі вони створювали заново, моделювали свої графічні варіації. Останні були графічними праобразами сучасних розділових складених знаків у певних семантико-синтаксичних умовах контексту” [9, с. 285]. Функції цих розділових знаків були досить примітивними – ділили текст на частини, різні за розміром. Членування тексту залежало від писаря, який розділяв текст на свій лад. Як бачимо, знаки пунктуації не виконували семантичної функції, адже не було встановлено жодних правил їхнього вживання [9, с. 285].

Середина XV ст. знаменувалась появою нової системи розділових знаків, яку започаткували італійські типографи. Відомо, що венеціанський типограф Альдо Мануцій (Aldo Manucci, 1513) зробив спробу застосувати в друкарській практиці систему розділових знаків в обґрунтованому вигляді, окресливши перші пунктуаційні норми [2, с. 64]. До цього процесу були залучені найпопулярніші західноєвропейські граматики. Книги та рукописи XVI ст. фіксують крапку, двокрапку, кому, крапку з комою, знак питання і дужки. З XVI ст. в Європі починають уживати ще й знак оклику, а в XVII ст. – лапки. У XVIII ст. з'являються тире і заведений Ж.-Ж. Руссо розділовий знак крапки.

Близько сер. XVIII ст. «російська пунктуація принципово засвоює західноєвропейську систему, продовжуючи її уточнення протягом усього пізнішого часу. Українська наддніпрянська пунктуація в XIX ст. в усьому основному відповідала принципам і правилам, прийнятим для російської» [2, с. 65].

Значний внесок у розробку питань, що стосуються становлення пунктуації, як відомо, зробили Л. Зизаній (1596) та М. Смотрицький (1619). У певних розділах їхніх граматик система пунктуаційних знаків була впорядкована з огляду на вживання відповідних пунктуаційних знаків.

У XVI й наступних століттях західноєвропейські граматики репрезентували процес упорядкування вжитку розділових знаків: це було обгрунтовано теоретично. У книжках і рукописах, що вийшли в світ у XVII ст., функціонували майже всі розділові знаки, які використовує й сучасна пунктуація, що мало вплив на формування української пунктуаційної системи, яка практично сформувалася до XVIII ст.

Універсальним знаком пунктуації, зрозуміло, і сьогодні вважають *крапку*, порівн.: «У східнослов'янських пам'ятниках до XV ст. звичайний розділовий знак універсального значення – крапка. Певні групи крапок, разом із тим орнаментального характеру, вживаються на означення закінчень великих розділів тексту, заголовків тощо» [2, с. 64]. *Крапка* (.) походить від латинського слова *пунктум* (*punctum*), від якого пішли й інші слова: *пункт*, *пунктуація*, *пунктир*, *пунктуальний*, *пунктограма*. Крапку зустрічаємо вже в пам'ятках давньоруської писемності. У той період її вживання відрізнялося: по-перше, воно не було чітко регламентоване, по-друге, крапка ставилася не внизу на рядку, а вище – посеред нього. У той період навіть окремі слова не відділялися один від одного. Крапку вважають засновницею пунктуації. Невипадково це слово з'явилося у назві таких знаків, як крапка з комою, двокрапка, три крапки. Крапку зазвичай вживають у кінці розповідного речення: вона передає завершення думки [6, с. 314]. І. Огієнко також писав, що «*крапка* – слово досить широко вживане в нашій мові, порівн.: *крапати*, *крапля*, *краплистий*, *крапчастий*. *Точка* – стара наша назва, загальновідома серед слов'янських народів; Остріжський збірник 1588 р.: Кружало от *точки* наченше 68; але на В. Україні це слово вже незнане, а в Галичині досить поширене. Часом кажуть *цята*, *цятка*. Усі ці назви зазначають тільки форму самого знака, його зовнішній вигляд, і, на жаль, не маємо ані одної назви, щоби визначала його істотне значіння; так сталося тому, що в давнину крапка мала декілька значінь» [7, с. 202–203].

Репрезентуючи історію становлення й розвитку системи пунктуаційних знаків, Л. Булаховський наголошує, що з XV ст. з'являються нові розділові знаки, а «науживаніший поміж них – **кома**; але вжиток відповідних знаків ще не врегульований, більш-менш випадковий, і стара крапка панує в переважній більшості випадків» [2, с. 64].

У кінці XVII ст. простежуємо вільне вживання нових розділових знаків: тире, лапок і трьох крапок. Їх вводили письменники, які хотіли передати

багатство ритмомелодики народного мовлення. А в творчості І. Котляревського майстерно поєднано традиційні розділові знаки з новими, напр.: *Пошили сині всім жупани, Наспід же білії каптани, – Щоб був козак, а не мугир; Для куль – то галушки сушили, А бомб – то з глини наліпили, А слив солоних – для картеч; Коли пішком – то марш шувльгою, Коли верхом – гляди ж, правою, Щоб шкана скочила вперед* (І. Котляревський, «Енеїда») [4, с. 839]. До речі, власне українські письменники редагували тексти, робили власну коректуру, розвиваючи пунктуацію, підтвердженням цього стали чернетки й чистові варіанти творів Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка та ін.

Відштовхуючись від загальнофілософських правил конструювання речення, Є. Філомафітський пропонує єдину пунктуаційну систему для всіх мов, що мають однакову граматику, однаково виражають людські думки системою відповідних частин мови, однаково прикрашають думки словом [4, с. 841].

Ще один етап розвитку теоретичної думки щодо становлення й розвитку пунктуації пов'язаний з іменами І. Давидова і Ф. Буслаєва. Концепцію І. Давидова загалом можна схарактеризувати як систематизацію попередніх пунктуаційних правил, хоч він включає в систему розділових знаків дефіс («знак еднальний») і наголос («надрядковий наголос»), прагнучи на цій основі об'єднати загальноконцептуальне тлумачення системи розділових знаків з їхньою адекватністю подібним системам знаків у музиці тощо.

Оскільки в мові вербалізовано думки й почуття людей, то й розділові знаки мають щодо цього відповідне призначення, функції, а саме: 1) сприяти ясності у викладі думок, відокремлюючи одне речення від іншого, 2) виражати відчуття мовця і його ставлення до слухача. Першу вимогу забезпечують кома (,), крапка з комою (;), двокрапка (:), крапка (.); другу – такі знаки, як знак оклику (!), знак питання (?), три крапки (...) і тире (–). Для ясності й зручності викладу думок на письмі вживають ще допоміжні знаки – дужки (()) і лапки, що мають дві форми («» і “”).

Як доводить аналіз публіцистичного дискурсу, мови газети, ширше – засобів масової інформації – сьогодні в українській мові не існує єдиного загальноприйнятого варіанту лапок, хоча традиційно в українській дореволюційній та радянській типографіях уживали два типи лапок: «кутові лапки» (лапки-ялинки) та звичайні або «німецькі лапки», тому саме їх слід розглядати як нормативний варіант. Характерним є використання кутових (французьких) лапок у прямому друкованому тексті та звичайних (німецьких) – у рукописному тексті й курсиві. Масове використання верхніх лапок (парних чи непарних) у друкованих виданнях набуло розповсюдження

лише в 1990-х роках, хоча й раніше їх використовували в шрифтах друкарських машинок.

Не всі вчені відносять до розділових знаків дефіс, підрядкові й надрядкові позначення, зокрема зазначене заперечує Ф. Буслаєв [Див. про це: 4, с. 841].

Друга половина XIX ст. ознаменувалася спробою теоретичного осмислення всієї системи пунктуації й визначення її статусу на основі врахування практичних потреб. У галицько-українських граматиках XIX ст. (Возняк 1909; Маковей 1903; Огієнко 1907) розділ з пунктуації відсутній, проте питання застосування розділових знаків розглядали спорадично: граматики М. Лучкая (1830 р.), Й. Лозинського (1846 р.), М. Бутовського (1809 р.), П. Паславського (1832 р.), А. Могильницького (1829 р.), І. Лаврівського (1831 р.), І. Могильницького (1823 р.).

У граматиках І. Нечуя-Левицького, А. Кримського, Є. Тимченка репрезентовано коментарі до вжитку розділових знаків, але розгорнуте теоретичне коментування принципів пунктуації ще відсутнє. І в працях С. Смеречинського, О. Курило, М. Гаєвського, О. Синявського, М. Сулими відсутній розділ про пунктуацію, не ввів питання пунктуації й І. Нечуй-Левицький у другу частину своєї граматики (Смеречинський 1932; Домбровський 1923; Домбровський 1993(1924); Гладкий 1928; Гладкий 1992(1930); Ганцов 1926; Гаєвський 1925; Гаєвський 1925а; Гладкий 1926; Нечуй–Левицький 1914).

Теоретичне обґрунтування пунктуації в українському мовознавстві було здійснене в граматиці В. Сімовича (Сімович 1986 (1921)), що вирізнялася високим рівнем узагальнення й усеохоплювальними аспектами. Аналіз ужитку розділових знаків В. Сімович подає в розділі «Речення». В основу використання розділових знаків дослідник кладе ритмо-мелодійний принцип, що загалом мотивувалося його орієнтуванням на розмаїття усно-розмовної стихії та її послідовне відображення в особливостях літературної практики. Зазначений дослідник окреслює назви розділових знаків, до яких у кожному разі подається етимологія: 1) *точка* (.), звана ще подекуди крапкою; 2) *запинка* (,), або з грецької: *кома*; 3) *середник*, або *точка із запинкою* (:); 4) *двоточка* (:), або *двокрапка*; 5) *питайник* (?); 6) *викличник* (!); 7) *пужка* (–), чужа назва: *павза*; 8) *точки* (...); 9) *наводові знаки* (« »), або *лапки*; 10) *дужки* () й 11) *розділка* (-).

А. Загнітко робить узагальнювальний висновок про те, що в сучасних правописних і граматичних студіях відмінності в термінології наявні тільки щодо окремих графічних знаків, напр., тире – *розділка* (Д. Кислиця, П. Ковалів); крапка з комою – *середник* (Д. Кислиця); дефіс – *розділка*

(П. Ковалів) (Український 1960; Український 1993; Ковалів 1977; Кислиця 1990; Чорній 1969; Загнітко 1994). В інших випадках термінологічне окреслення та основні правила вживання розділових знаків схожі [4, с. 843].

Розділові знаки підлягають аспектуальним класифікаціям, серед яких найважливіша функціональна, яку окреслила, напр., Н. Гуйванюк: за функцією розділові знаки поділяють на відділювальні, розділювальні і виділювальні. До відділювальних відносять крапку, знак оклику, знак питання і три крапки. Ці знаки пунктуації виділяють речення в тексті, а також оформляють закінчені й незакінчені речення. Кома, крапка з комою, двокрапка і тире належать, як відомо, до розділювальних розділових знаків, функція яких полягає в позначенні межі між сурядним рядом словоформ та між предикативними частинами складного речення. Такі виділювальні пунктограми, як кома, дві коми, тире, два тире, дужки, двокрапка, двокрапка і тире, кома і тире, знак оклику і лапки виділяють ускладнювальні компоненти простого ускладненого речення та сурядні ряди словоформ з узагальнювальними компонентами. Крім того, вони виділяють слова автора і пряму мову [3, с. 203].

Сучасна українська пунктуація базується насамперед на трьох принципах: граматичному, смислового та інтонаційному. Провідним серед них є граматичний, а змістовий та інтонаційний – додаткові [1, с. 5].

Однак, на думку вчених, у мовознавстві сьогодні відсутній єдиний підхід до розуміння принципів класифікації розділових знаків за їхніми функціями. Виокремлюють системи знаків пунктуації, що виконують такі функції, як смислова, граматична та інтонаційна.

У лінгвістиці, як відомо, виокремлено систему підходів до розуміння зазначеної проблеми: а) логічний (смисловий) напрям (Ф. Буслаєв, С. Абакумов, А. Шапіро) полягає в тому, що в основу пунктуації кладеться смисл висловлювання, а розділові знаки безпосередньо виконують смислову роль (їхні функції: смислове членування, вираження взаємозв'язку думок, вираження додаткових смислових відтінків; б) граматичний напрям (С. Брайловський, С. Булич, Н. Греч, Я. Грот та ін.) спирається на синтаксичну основу (їхні функції – виражати синтаксичні зв'язки, актуалізувати синтаксичну будову речення); в) інтонаційний напрям (О. Востоков, О. Пешковський, Л. Щерба та ін.) дає змогу стверджувати, що пунктуація спирається на ритмо-інтонаційну організацію висловлювання (функції розділових знаків – виражати ритм та інтонацію мовлення).

Н. Валгіна, Г. Нізяєв, Н. Кондрашов, П. Лекант, К. Шульжук – представники синкритичного підходу до розуміння функцій пунктуаційних

знаків: вони визнають взаємодію (аплікацію) усіх функцій – смислотвірної, структурної та інтонаційної.

Н. Баруліна вважає, що пунктуаційні явища слід розглядати насамперед у комунікативному аспекті (комунікативний напрям), робить спробу проаналізувати вживання розділових знаків не лише з позиції їхнього структурно-семантичного призначення, але й і з позиції комунікативної зумовленості й доцільності. У зв'язку з цим поряд із семантико-структурним і структурно-семантичними принципами, які вона розмежовує, виокремлено комунікативний принцип пунктуації. Під комунікативним принципом розуміють такий підхід до актуалізації розділових знаків, за якого той, хто пише, керується не лише граматичною семантикою структурних одиниць, їх компонентів, а й комунікативним значенням останніх, коли основою для розміщення розділових знаків служить те чи те комунікативне завдання [Див.: 5, с. 42].

Як видається, випередивши час, Л. Булаховський виокремив прагматичну функцію розділових знаків (на основі актуалізації прагматичного принципу) розділових знаків; дослідник увів у лінгвістичний обіг поняття «афективного знаку», а також «емоціонального розділового знаку» як такого, що вербалізує відповідні емоції й почуття, тим самим актуалізувавши проблеми лінгвоемоціології (В. Шаховський [12], В. Сліпецька [10] та ін.), порівн.: «У системі пунктуації окреме місце належить крапкам, знаку перерваної мови або в тім або в іншій відношенні не до кінця закругленої думки. Цей специфічно емоціональний розділовий знак уведений в європейську пунктуацію філософом чуття Жан-Жаком Руссо, і з цим знаком історично пов'язується новий етап європейського художнього стилю. Сфера його застосування – вирази хвилювань, афектів, лірично-зabarвлені слова-назви і називні (номінативні) сполучення тощо» [2, с. 54]; “нерідко крапки супроводжують такі афективні знаки, як знак питання або оклику. Як із знаком паузи перед змістом здивовуючим те, що з ним суперничас, все більше витискуючи його в цій функції, – тире” [2, с. 54].

Отже, сучасна пунктуація репрезентує невелику за обсягом систему знаків, що можуть виконувати широкий масив функцій, найбільш важливою для функціонування мови в сучасного комунікативному просторі, вочевидь, є прагматична функція, що потребує поглибленого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойченко Л.М. Українська пунктуація : навч.-метод. посібник / Л.М. Бойченко. – Суми : УАБС НБУ, 2006. – 146 с.
2. Булаховський Л. А. Українська пунктуація / Л.А. Булаховський. – Київ-Львів: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1947. – 72 с.

3. Гуйванюк Н.В. Українська мова. Схеми, таблиці, тести: навч. посібник / Н.В. Гуйванюк, О.В. Кардашук, О.В. Кульбабська. – Львів : Світ, 2005. – 304 с.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
5. Ковальчук Н.П. Пунктуаційна грамотність як складова формування мовної особистості / Н.П. Ковальчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Психологія і педагогіка. – 2014. – Вип.29. – С. 41–43.
6. Купчинський О.А. Церковнослов'янська мова / О.А. Купчинський // Записки перекладацької майстерні 2000–2001. – Львів : Видавничий центр Львів. нац. ун-ту імені І. Франка, 2002. – 378 с.
7. Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису. / І. Огієнко. – Канада : Вінніпег, 1990. – 216 с.
8. Фёдорова Л. Точка, точка, запятая... [Електронний ресурс] / Л. Фёдорова. – Режим доступу: philolog.pspu.ru.
9. Савченко І.С. Історичний шлях української пунктуаційної системи І.С. Савченко // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць Черкаського нац. ун-ту ім. Б. Хмельницького. – 2011. – Вип.12–13. – С. 284–291.
10. Сліпецька В.Д. Вияв негативних емоцій в українській, російській і англійській лінгвокультурах: мовленнєвий жанр прокляття / В.Д. Сліпецька // Studia Ukrainica Posnaniensia. – Zeszyt I. – Poznan, 2013.
11. Станіслав О.В. Функціональні характеристики нелітерних знаків французької орфографії : [моногр.] / О.В. Станіслав. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – 180 с.
12. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций / В.И. Шаховский: моногр. – М. : Гнозис, 2008. – 416 с.

В статье рассмотрен вопрос о становлении системы современных пунктуационных знаков. Проинформировано о происхождении пунктуационных знаков, особенности их вхождения в славянскую систему письма; внимание акцентируется на вопросе о функциональной классификации знаков пунктуации, их прагматической функции.

Ключевые слова: *система пунктуационных знаков, письмо, пунктуация функциональная классификация, прагматическая функция.*

The article focuses on the formation of the system of modern Ukrainian punctuation marks. The article also deals with the problem of the origin of the Ukrainian punctuation marks. The process of transition of the punctuation marks into the Slavic writing system is analysed. The problem of the functional classification of punctuation marks and their pragmatic function are highlighted in the article.

Key words: *system of punctuation marks, writing, punctuation, functional classification, pragmatic function.*